ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 44 (2024)

Όψεις του μεταπανδημικού κόσμου

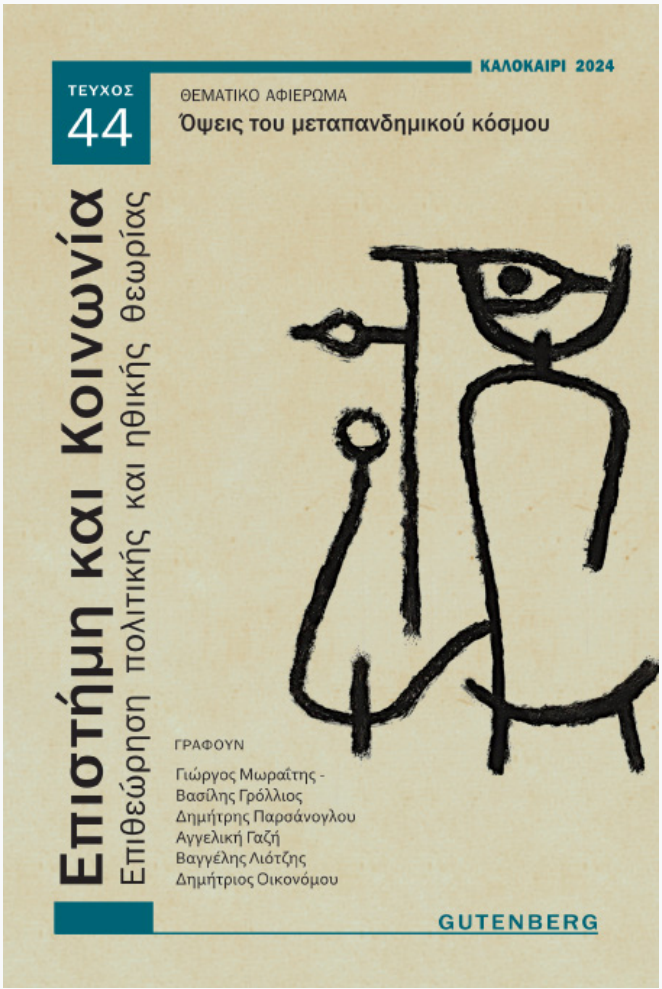

ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΝΗΣΗ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΟΙΧΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟ

Γεώργιος Μωραΐτης, Βασίλης Γρόλλιος

Copyright © 2024, Γεώργιος Μωραΐτης, Βασίλης Γρόλλιος

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μωραΐτης Γ., & Γρόλλιος Β. (2024). ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΝΗΣΗ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΟΙΧΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟ. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *44*, 9–37. ανακτήθηκε από https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/35909

*Γιώργος Μωραΐτης**
*Βασίλης Γρόλλιος***

ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΝΗΣΗ
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΟΙΧΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟ

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναλύσει κάποιες από τις σημαντικότερες αναγνώσεις που αφορούν το πώς οι πολιτικές κοινωνίες μεθοδεύουν την άρση των, έως τώρα, κυρίαρχων αλλοτριωτικών φαινομένων που οξύνθηκαν κατά την περίοδο της πρόσφατης υγειονομικής κρίσης και άρα το πώς ο κόσμος μπορεί να εξελιχθεί μετά την πανδημία Covid-19. Τούτο λαμβάνει χώρα κυρίως μέσω της εξέτασης κάποιων σημαντικών κειμένων που γράφτηκαν με αφορμή το ξέσπασμα της υγειονομικής κρίσης. Η παρούσα έρευνα έλκει τα μεθοδολογικά της εργαλεία και προϋποθέσεις από την παράδοση της κριτικής θεωρίας (Marx, πρώτη γενιά στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης), αλλά και από τον διανοητικό της επί-

* Μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών <gimoraitis@yahoo.com>

** Μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών <vgrollios@gmail.com>

Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης '3η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών' (Αριθμός Έργου: 7129).

γονο, το μονοπάτι, δηλαδή, του λεγόμενου 'Ανοιχτού Μαρξισμού'. Εν τέλει, θέση μας είναι πως ο μελλοντικός, μεταπανδημικός κόσμος δεν μπορεί να είναι ούτε καλύτερος ούτε δικαιότερος, εφόσον συνεχίσει να βρίσκεται στον πυρήνα του ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής με τις κυρίαρχες έως σήμερα αλλοτριωτικές κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και υποταγής που αναπόφευκτα τον δομούν.

Λέξεις-κλειδιά: *κρίση, κριτική θεωρία, κεφάλαιο, πανδημία, φετιχισμός*

Με αφορμή την πρόσφατη υγειονομική, οικονομική και κοινωνικοπολιτική κρίση που τα τελευταία δύο, τρία ή και περισσότερα χρόνια διάγουμε, η παρούσα εργασία επιχειρεί να εξετάσει το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο της μεταπανδημικής εποχής που δειλά, αλλά σταθερά αρχίζει να ανατέλλει. Η ερευνητική τούτη προσπάθεια επιθυμεί να ελέγξει το αν και κατά πόσο οι κυρίαρχες έως σήμερα κοινωνικές αντιφάσεις και ανισότητες δύνανται να μετριαστούν ή και να υπερβληθούν μέσω των προτάσεων που κατέθεσαν ορισμένοι ιδιαιτέρως σημαντικοί στοχαστές της εποχής μας. Τα υπό μελέτη έργα συνίστανται σε μονογραφίες ελλήνων και ξένων διανοητών που εκδόθηκαν στα ελληνικά, είτε μεταφρασμένες είτε πρωτότυπες (Boyer 2021, Κοντιάδης 2020, Krastev 2020, Mackenzie 2020, Morin 2021, Rickards 2021, Schwab & Malleret 2021, Τσουκαλάς 2021, Zakaria 2022). Μεθοδολογικά, τα εργαλεία που επιλέγουμε να επιστρατεύσουμε έλκουν την ισχύ τους από το μονοπάτι σκέψης του ανοιχτού μαρξισμού, το οποίο εντάσσεται σε μια παράδοση ετερόδοξης μαρξιστικής σκέψης που, εκκινώντας από τη μαρξική ανάλυση περί διπλής φύσης της εργασίας στον καπιταλισμό (Marx 1990: 131-63) και του φαινομένου του φετιχισμού (1990: 163-77), 'ενώνει, καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, μια σειρά σημαινόντων στοχαστών, μεταξύ των οποίων […] τους Isaak Illich Rubin, Evgeny Pashukanis, Anton Pannekoek, Karl Korsch, Ernst Bloch, T. W. Adorno, Max Horkheimer, Walter Benjamin και Herbert Marcuse' (Holloway 2023a: 17-8). Ιδιαιτέρως σε ό,τι εδώ μας αφορά, θα αναφερθούμε στις αναλύσεις

του Werner Bonefeld για την κριτική θεωρία, ως κριτική των κυρίαρχων αστικών οικονομικών κατηγοριών (2014), και για το αστικό κράτος, ως μορφή-φετίχ και πολιτική μορφή του κεφαλαίου (2023).

Κεφάλαιο και φετιχισμός στην κριτική θεωρία

Οι αναλύσεις του Marx για τη διπλή φύση της εργασίας προϋποθέτουν την εξοικείωση του αναγνώστη με την έννοια *κεφάλαιο*. Στην κριτική σκέψη το κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ως μια ολόκληρη αυτο-ανταγωνιστικά συγκροτημένη κοινωνική σχέση που ανακινείται εξίσου από όλους, καπιταλιστές και εργάτες. Πρόκειται για μια ανάλυση που αίρει την παραδοσιακή αντίληψη περί κεφαλαίου, σύμφωνα με την οποία το τελευταίο δημιουργήθηκε άπαξ πριν από 150 ή 200 χρόνια, κατά την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης. Στον πυρήνα της αυτο-ανταγωνιστικά οργανωμένης κοινωνικής σχέσης 'κεφάλαιο' δεν βρίσκεται η παραδοσιακή αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ή καπιταλιστή και εργάτη, αλλά η αντίθεση μεταξύ *πραγματικής ή συγκεκριμένης* και *αφηρημένης εργασίας* (Marx 1990: 131-7).

Με τον όρο 'πραγματική/συγκεκριμένη εργασία' θα πρέπει να αντιληφθούμε τις δημιουργικές, χειρωνακτικές και διανοητικές, δυνάμεις που διαθέτει ο άνθρωπος ως κοινωνικό ον, προκειμένου, παρεμβαίνοντας στη φύση, να ικανοποιεί τις ποικίλες ανάγκες και επιθυμίες του (Marx 1990: 132). Αν η πραγματική εργασία διακρίνεται από δύο κυρίως στοιχεία, αυτά είναι η *κοινωνικότητα* και η *προβολικότητά* της. Η ανθρώπινη εργασία, ως κοινωνικά προσδιορισμένο πράττειν, συγκροτείται ως μέρος μιας ολόκληρης, ροϊκού χαρακτήρα, δραστηριότητας που εκφεύγει κάθε χωρικού, χρονικού ή άλλου περιορισμού. Πρόκειται, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Morin (2020: 101), για έναν ολόκληρο κόσμο που 'ζει μέσα μας από το πρωί μέχρι το βράδυ, όχι μόνο με τις ειδήσεις, αλλά και με τον κολομβιανό καφέ, το κινέζικο τσάι, τις μπανάνες, τα πορτοκάλια, τα πουκάμισα από αιγυπτιακό βαμβάκι, τις κάλτσες από σκωτσέζικο νήμα', όλα τα μέσα και αγαθά

που καταναλώνουμε και χρησιμοποιούμε. Η εν λόγω ιδιότητα μάς υποδεικνύει πως και η φαινομενικά μοναχικότερη ακόμα ατομική δραστηριότητα κρύβει πίσω της το σύνολο της εργασίας μιας σειράς άλλων ανθρώπων σε μια, μάλιστα, αδιάσπαστη ενότητα και αλληλουχία. Η ανθρώπινη δημιουργικότητα ως *προβολική* έχει την εγγενή δυνατότητα να ελέγχει κριτικά και να μετασχηματίζει τον παροντικό κόσμο με όλες τις κατηγορίες και μορφές του, προβάλλοντάς τον στο μέλλον ως έναν αστερισμό [constellation] δυνατοτήτων και ανοιχτών προοπτικών οργάνωσής του. Αναφερόμαστε σε μια θεμελιώδη ιδιότητα του ανθρώπινου πράττειν που συνδέεται με κάθε επιθυμία και πρόθεση αλλαγής του κόσμου (Holloway 2010: 24-5).

Λέγοντας 'αφηρημένη εργασία' εννοούμε τον τρόπο ή τη μορφή μέσω των οποίων εκφέρεται η ανθρώπινη δημιουργικότητα εντός της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης αστικής κοινωνίας (Marx 1990: 142). Πρόκειται για μια θετικιστικά σχεδιασμένη και μηχανιστικά εκτελεσμένη πράξη που ως αποκλειστικό στόχο έχει τη δημιουργία κέρδους. Στον καπιταλισμό ό,τι λαμβάνει χώρα είναι ταυτόχρονα ένας *κατακερματισμός* και μια *αναίρεση*. Αυτό που κατακερματίζεται είναι η συνοχή ή ροή της ανθρώπινης κοινωνικά οργανωμένης εργασίας, κάτι που σημαίνει ότι ο άνθρωπος ως δημιουργός παύει να ελέγχει την εργασία του και το παραγόμενο αυτής προϊόν, εφόσον το τελευταίο, ως εμπόρευμα πλέον που πρέπει να αποφέρει το μέγιστο δυνατό κέρδος, καθορίζει και υπαγορεύει το τι θα παραχθεί, με ποιον τρόπο και με τι ρυθμό.

Υπ' αυτήν την έννοια, το υποκείμενο, δηλαδή ο άνθρωπος-δημιουργός, μετατρέπεται σε αντικείμενο, ενώ το αντικείμενο, δηλαδή το προϊόν της ανθρώπινης εργασίας, σε υποκείμενο (Holloway 2010: 87-99). Η σχέση μεταξύ του ανθρώπου-παραγωγού και των προϊόντων της εργασίας του δεν κατακερματίζεται απλά, αλλά αντιστρέφεται, αναποδογυρίζεται, παραποιείται. Εδώ ακριβώς είναι που θα πρέπει να αναζητήσουμε την προέλευση και ερμηνεία της πασίγνωστης μαρξικής αποστροφής περί ενός 'μαγεμένου, ανώμαλου και αναποδογυρισμένου κόσμου', όπως χαρακτηριστικά διατυπώνεται εντός του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (Marx 1991: 969). Αν απώτερος σκοπός της καπιταλι-

στικά οργανωμένης κοινωνίας είναι ο πολλαπλασιασμός του χρήματος, τότε τη βασική λογική του καπιταλισμού δεν τη δομεί ο άνθρωπος και οι δημιουργικές του ικανότητες, αλλά το προϊόν της εργασίας του που, ως εμπόρευμα πλέον, μας καλεί να το παραγάγουμε όσο γρηγορότερα γίνεται, ώστε να εξαχθεί η μέγιστη δυνατή σχετική υπεραξία.

Η παραπάνω ανάλυση μάς οδηγεί ευθέως στη συζήτηση για *το φαινόμενο του φετιχισμού*, όχι ως κάτι δεδομένο και ήδη τετελεσμένο, αλλά ως μια ολόκληρη διαδικασία *φετιχοποίησης* που ανακινείται από όλους όσους υφίστανται την πίεση του κεφαλαίου για εντατικοποίηση της εργασίας και αποδοτικότητάς τους. Με τον όρο 'φετιχισμός', ο Marx περιέγραψε τη διαδικασία κατά την οποία, στον καπιταλισμό, τα προϊόντα που παράγει η ανθρώπινη δημιουργική δραστηριότητα μετατρέπονται σε εμπορεύματα, αποκτώντας μια υπερφυσική ιδιότητα που συνήθως περιγράφεται ως (ανταλλακτική) αξία (1990: 163-67). Πρόκειται για την αξία που ένα προϊόν έχει ή λαμβάνει κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής στην αγορά και, σύμφωνα με την αστική κοσμοαντίληψη, ανάγεται πρωτίστως στον εργάσιμο χρόνο που έχει αφιερωθεί για την παραγωγή του. Αυτό που προκαλεί εντύπωση στον Marx είναι το πώς μια ιστορικο-κοινωνικά συγκροτημένη ιδιότητα των πραγμάτων (ανταλλακτική αξία) αποκτάει υπεριστορική ισχύ και εγκυρότητα, σε τέτοιον μάλιστα βαθμό, ώστε να θεωρείται φυσική και από πάντα υπαρκτή, σαν φυσικό φαινόμενο. Αυτό που, με άλλα λόγια, απασχολεί τη μαρξική σκέψη είναι το πώς γίνεται *η ουσία να λαμβάνει αυτήν τη μορφή*, πώς γίνεται η ανθρώπινη εργασία και δημιουργικότητα (ή ο ίδιος ο άνθρωπος) να *αναγνωρίζονται* ως χρήμα που μπορεί ή πρέπει να αποτιμηθεί υψηλά ή χαμηλά, με όρους πολλαπλασιασμού ή απομείωσης της αξίας του (Bonefeld 2014: 21).

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές το περιεχόμενο του αιτήματος ενός ριζοσπαστικού κοινωνικού μετασχηματισμού που μπορεί να διατυπώσει η κριτική θεωρία. Η απάντηση βρίσκεται στο πώς γίνεται να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε αντι-φετιχιστικά, ενάντια και πέραν δηλαδή των κυρίαρχων μορφών-φετίχ επί των οποίων στηρίζεται ολόκληρος ο αστικός πολιτισμός

(Holloway 2010: 108-9). Επαναστατικό υποκείμενο, έτσι, δεν είναι μόνο το άτομο που ψηφίζει ένα αριστερό-σοσιαλιστικό-εργατικό κόμμα, που πηγαίνει σε πορείες και συμμετέχει σε απεργίες, αλλά, πρωτίστως, εκείνο που αρχίζει, *εδώ και τώρα*, να αρνείται και να υπονομεύει τις κυρίαρχες αστικές κατηγορίες και αρχές, όπως, κυρίως, τη διαρκή εντατικοποίηση του ρυθμού εργασίας, τον εντεινόμενο ανταγωνισμό και τη σταθερή μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, βάζοντας την ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών πάνω από την πίεση για παραγωγή κέρδους (2010: 212-5). Το επαναστατικό υποκείμενο παύει να κινητοποιείται από τη λογική της αναγωγής των πάντων σε ανταλλακτική αξία και χρήμα, βρίσκοντας χρόνους, τόπους και στιγμές να φανταστεί και να αποτολμήσει στην πράξη έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής πρακτικής, εντός του οποίου θα κυριαρχούν η αδιαμεσολάβητη κάθε χρηματικής αξίας ικανοποίηση των αναγκών και επιθυμιών του, και η αποτελεσματικότερη προστασία της τιμής και αξιοπρέπειάς του.

Στη συνέχεια του παρόντος άρθρου θα επιχειρήσουμε να ελέγξουμε αν και κατά πόσο οι θεωρίες για τον μεταπανδημικό κόσμο του επιλεγμένου δείγματος ακολουθούν μια κριτική, αντιφετιχιστική ή, καλύτερα, απο-φετιχοποιητική (όπως περιγράφηκε παραπάνω) κατεύθυνση ή, αντίθετα, μια κατά Horkheimer (2002: 226-39) παραδοσιακή προοπτική επίλυσης των τρεχόντων προβλημάτων, δηλαδή μια προοπτική στα πλαίσια της αστικής σκέψης. Για να το θέσουμε και διαφορετικά, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε αν οι εν λόγω μελέτες για την προσπάθεια εξόδου μας από τα κρίσιμα κοινωνικοπολιτικά αδιέξοδα που μας κληροδότησε η πρόσφατη υγειονομική κρίση ακολουθούν μια λογική άρσης και, τελικά, υπέρβασης των κεφαλαιοκρατικών προϋποθέσεών τους ή, απλώς, αρκούνται σε μια λογική μετριασμού των αντιθέσεων, ευελπιστώντας να μας οδηγήσουν στον πολυπόθητο *καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο*, εντός του οποίου θα έχει βρεθεί η 'χρυσή τομή' μεταξύ καπιταλιστικής ανάπτυξης και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθερίας.

Κριτική της πολιτικής οικονομίας και η ιστορικο-κοινωνική συγκρότηση των αστικών οικονομικών κατηγοριών

Στις αναλύσεις για την πρόσφατη υγειονομική κρίση και τις προοπτικές εξόδου από την κυρίαρχη αλλοτρίωση, η οικονομία, ως κεφαλαιοκρατικά συγκροτημένη διαδικασία, προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό το νεοφιλελεύθερο πνεύμα και τη λογική που αποθεώνει το πάση θυσία κέρδος εις βάρος, σχεδόν πάντα, των ανθρώπων και των ποικίλων αναγκών και επιθυμιών τους. Με την παρούσα συμβολή, επιθυμούμε να καταδείξουμε όχι απλά το προφανές, το ότι δηλαδή η βαρβαρότητα ανάγεται στη λειτουργία της 'αστικής δημοκρατίας', αλλά κυρίως το πώς οι λύσεις που προτείνονται, μολονότι διατείνονται ότι ασκούν κριτική στην εν λόγω κοινωνική μορφή-φετίχ, στην πραγματικότητα, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να αναπαράγουν και να ενισχύουν τις ίδιες προϋποθέσεις που καθιστούν την αστική λογική κυρίαρχη. Σε αυτήν μας την προσπάθεια, οι αναλύσεις του Werner Bonefeld για την κριτική της πολιτικής οικονομίας και τη διαδικασία κοινωνικής συγκρότησης των αστικών οικονομικών κατηγοριών θα μας φανούν απολύτως χρήσιμες.

Μεθοδολογικά, στη βάση της ανάλυσης του Bonefeld για τη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας βρίσκεται, καταρχάς, η λεγόμενη *νέα ανάγνωση του Μαρξ* (στο εξής, NAM) [New Reading of Marx], η οποία απορρίπτει τη *μαρξική οικονομία* [Marxian economics] ως ένα είδος ριζοσπαστικοποιημένης ρικαρντιανής οικονομίας, για την οποία, εξάλλου, ο Marx έλεγε πως αναπτύσσει την εργασιακή θεωρία της αξίας 'στη βάση μιας αδιαφοροποίητης αντίληψης της εργασίας που τεκμαίρεται ότι ισχύει αιώνια ως "στοχευμένη κοινωνική δραστηριότητα που μεσολαβεί μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης, δημιουργώντας συγκεκριμένα προϊόντα για την ικανοποίηση συγκεκριμένων ανθρώπινων αναγκών"' (Bonefeld 2014: 3-4). Ομοίως, η NAM αποδοκιμάζει το κλασικό επιχείρημα περί κάποιων υπεριστορικά έγκυρων οικονομικών νόμων, εφόσον, αντίθετα, συλλαμβάνει και εννοιο-

λογεί την οικονομική εμφάνιση της κοινωνίας ως την αναγκαία έκφραση ή εκδήλωση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, εν τέλει, η ΝΑΜ υποστηρίζει ότι οι καπιταλιστικές οικονομικές κατηγορίες (μισθός, πρόσοδος, τόκος, κέρδος κ.λπ.) ανήκουν στις κοινωνικές σχέσεις από τις οποίες δημιουργούνται και από τις οποίες προέρχονται. Με αυτόν τον τρόπο, η κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν μένει σε ένα στείρο και σχετικώς ανεξάρτητο οικονομικό επίπεδο, αλλά εκβάλλει σε μια κριτική ολόκληρης της καπιταλιστικά οργανωμένης κοινωνίας και κοινωνικής θεωρίας (2014: 4).

Δευτερευόντως, οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις της ανάλυσης του Bonefeld πρέπει να αναζητηθούν στην αρνητική διαλεκτική του Theodor W. Adorno (2008). Πρόκειται για μια μέθοδο ανάλυσης που δεν αφορά απλά τη σχέση δομής και παράγοντα, ούτε την ιστορία ως μια αυτοκινούμενη οντολογία του είναι και του γίγνεσθαι της οικονομικής ουσίας. Η αρνητική διαλεκτική είναι ο καθορισμός και μελέτη του κοινωνικού κόσμου με τη μορφή κάποιων οικονομικών αντικειμένων και κατηγοριών. Ο οικονομικός κόσμος περιλαμβάνει τον αισθητό κόσμο του πράττοντος ατόμου σαν αυτό να φέρει μια μάσκα, σαν να αποτελεί προσωποποίηση της κοινωνικής ολότητας, η οποία, παρά το ότι δημιουργείται και αναπαράγεται από τα δρώντα υποκείμενα, επιβάλλεται επί αυτών εξαναγκαστικά, πίσω σχεδόν από τις πλάτες τους (Bonefeld 2014: 5).

Η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, κατά την αντορνική σκέψη, συνιστά μια κριτική των οικονομικών κατηγοριών και ισχυρίζεται ότι οι αστοί οικονομολόγοι καταπιάνονται με κάποιες αναπόδεικτες υποθέσεις, με κάποιες υποθέσεις τις οποίες λαμβάνουν υπόψη άκριτα, χωρίς προηγουμένως, δηλαδή, να έχουν ελέγξει τις προϋποθέσεις και όρους δημιουργίας τους. Η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, αντίθετα, εστιάζει στις κατηγορίες του χρήματος, της τιμής και της αξίας με σκοπό να *αποκρυπτογραφήσει* τις κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες χάνονται μέσα στις μορφές-φετίχ που έχουν ως περιεχόμενό τους την αλλοτρίωση του να ζούμε στη βάση της λογικής 'ο χρόνος είναι χρήμα' (2014: 6). Η κριτική του κεφαλαίου και όλης της αστι-

κής πολιτικής οικονομίας φέρνει στην επιφάνεια το πραγματικό περιεχόμενο των κοινωνικών μορφών, δηλαδή την αλλοτρίωση στην καθημερινή ζωή, που βασίζεται στον φετιχισμό του εμπορεύματος, δηλαδή στην συνεχή ανάγκη μετατροπής της συγκεκριμένης εργασίας σε αφηρημένη.

Σε αντίθεση με μια κριτική θεώρηση της πολιτικής οικονομίας, η παραδοσιακή αστική πολιτική οικονομία ποτέ δεν θέτει το ερώτημα 'γιατί το περιεχόμενο [η ανθρώπινη, δηλαδή, δημιουργικότητα] λαμβάνει αυτήν τη μορφή, γιατί η εργασία εκφράζεται ως αξία και γιατί το μέτρο της εργασίας μέσω της διάρκειάς της εκφράζεται ως μεγιστοποίηση της αξίας του προϊόντος' (2014: 22). Η κλασική πολιτική οικονομία, δηλαδή η 'αστική θεωρία της οικονομίας', συλλαμβάνει την καπιταλιστική εργασιακή διαδικασία ως τη στοχοθετημένη δραστηριότητα του ανθρώπινου μεταβολισμού με τη φύση, αναπαριστά την κίνηση των τιμών με μαθηματική ακρίβεια, αθροίζει τα διάφορα οικονομικά-ποσοτικά μεγέθη, αναλύει την κίνηση των οικονομικών αφαιρέσεων και, τέλος, ερευνά το πώς τα κρατικά μέσα και η δημόσια εξουσία μπορούν να ελέγξουν και να ρυθμίσουν την οικονομία. Δυστυχώς για εμάς και για μια κριτική ανάλυση του παρόντος πολιτισμού, αυτό που δεν κάνει είναι να μας πει τι είναι ή σε τι συνίστανται όλα αυτά τα οικονομικά μεγέθη και αφαιρέσεις· από πού λαμβάνουν την εγκυρότητα και φαινομενικά αιώνια ισχύ τους.

Οι μελέτες που έχουν δημοσιευτεί για την μεταπανδημική πολιτική οικονομία εντάσσονται σχεδόν αποκλειστικά στο πλαίσιο μιας τυπικής, παραδοσιακής αστικής ανάλυσης, όπως την περιγράψαμε παραπάνω. Ό,τι αιτούνται οι μελετητές είναι μια προσπάθεια 'διαμόρφωσης ενός καπιταλισμού κατά τρόπο τέτοιο που να λειτουργεί προς όφελος όλων', εφόσον 'αν η ανισότητα εξακολουθήσει να αυξάνεται, σε βάθος χρόνου θα γυρίσει και θα μας δαγκώσει' (Μηνακάκης 2020: 17). Στο στόχαστρο των μελετητών μπαίνει το νεοφιλελεύθερο laissez-faire που 'πολύ περισσότερο από συνταγή κοινωνικής οργάνωσης [...] μοιάζει να έχει γίνει τρόπος ζωής' (Τσουκαλάς 2021: 25). Σε αυτό το πλαίσιο, ό,τι κυρίως 'εξακολουθεί να πρυτανεύει είναι ένας *ορθός εργαλειακός λόγος* που μπορεί πια να θεωρείται δεδομένος από τη φύση' και

ο οποίος δημιουργεί μια ολόκληρη 'κανονική πραγματικότητα, πλασμένη με κύριο στόχο να μπορεί να αναπαράγεται ως αενάως "αναπτυσσόμενη", "διογκούμενη" και "μεγεθυνόμενη"' (2021: 43-4). Κατά τον Τσουκαλά, τα πάντα μοιάζουν να κατακυριαρχούνται από τον αγοραίο καπιταλισμό που, μη έχοντας πλέον άλλον ιδεολογικοπολιτικό αντίπαλο, μπορεί να επιβάλλει τις αξίες του ως θέσεις αρχής, ως θέσφατα που δεν μπορεί κανείς να διανοηθεί έστω να αμφισβητήσει (2021: 58).

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί πως, για τον Τσουκαλά, το πιο ανησυχητικό στοιχείο της τρέχουσας πανδημίας είναι ότι καμία ως σήμερα καπιταλιστική κρίση δεν έχει προκαλέσει ανάλογου μεγέθους αλλαγές και εδραίωση των υφιστάμενων όρων λειτουργίας της αγοράς. Αν η μέχρι τώρα γιγάντωση του καπιταλισμού μάς καθιστούσε βέβαιους για 'την ικανότητα επαν-οργάνωσης και αυτονόμησής του από οποιαδήποτε κρατική εξουσία' (2021: 61), η πολλαπλή τώρα συνάρθρωση αγοράς, κοινωνίας και κράτους καθιστά πολλές από τις δημόσιες αρχές ηθικά δικαιολογημένες και πολιτικά νομιμοποιημένες, ώστε 'να ενεργούν ως εάν να ήταν ιδιώτες [...] που στοχεύουν στην άμεση μεγιστοποίηση των επιχειρηματικών και αναπτυξιακών τους επιδόσεων', ενώ την ίδια στιγμή και για τον ίδιο ακριβώς λόγο, 'όλο και περισσότερα ιδιωτικά κεφάλαια [...] να λειτουργούν ως εάν να ήσαν πλήρως αυτονομημένα από οποιονδήποτε νόμο ή εξαγοραίο περιορισμό' (2021: 63-4). Στην πραγματικότητα, πρόκειται για κάποια 'ελευθέρως κινούμενα κεφάλαια [που] μοιάζουν πλέον να λειτουργούν σε ένα πλήρως αυτονονομημένο δικαιικό και θεσμικό no man's land ή μάλλον σε ένα ιστορικά πρωτόφαντο all capital's land' (2021: 64). Σε αυτές τις συνθήκες αποθέωσης της αγοράς, οι ισχύοντες κανόνες τίθενται πλέον αποκλειστικά και μόνο από την παγκόσμια αγορά (2021: 65), ενώ η όποια έως τώρα ισχύουσα σχετική ισορροπία μεταξύ ατομικού και συλλογικού διαταράσσεται, καθώς, προϊόντος του χρόνου, ο καπιταλισμός αγριεύει (2021: 80).

Γενικά, στην ανάλυσή του, ο Τσουκαλάς αναλίσκεται σε μια τελείως ασαφή και αφηρημένη προσπάθεια περιγραφής του κυρίαρχου κοινωνικού ορθολογισμού, εφόσον δεν κάνει την παραμι-

κρή προσπάθεια να καταστήσει σαφή τον τρόπο μέσω του οποίου ικανοποιούνται οι ανθρώπινες ανάγκες στον καπιταλισμό. Ως προς αυτό, μάλιστα, γράφει ότι 'τα "πράγματα" συνωμοτούν για να επιβάλουν με κάθε μέσο την υποταγή των πάντων στα κελεύσματα της παραγωγικής μεγιστοποίησης. *Η οποία βέβαια κομίζει μια πολλαπλότητα άρρητων, καλά κρυμμένων σημασιών*' (2021: 110). Στην ίδια γραμμή ανάλυσης, και προς το τέλος του κειμένου, ο συγγραφέας αφήνει να εννοηθεί πως διατηρεί κάποιες ελπίδες για μη επιστροφή στην κανονικότητα της προπανδημικής πολιτικής κατάστασης, 'μια κανονικότητα που [...] θα συνεπαγόταν τη *θεσμική και "κανονιστική παλινόρθωση"* της αντιφατικής συστημικής λογικής' (2021: 139). Και από εδώ προκύπτει εμφανώς ο αντιδιαλεκτικός και αντιϋλιστικός χαρακτήρας της σκέψης του, εφόσον η όποια προοπτική σοβαρής κοινωνικής αλλαγής δεν συνδέεται με κοινωνικούς αγώνες που ως φιλοδοξία θα είχαν να άρουν τη θεμελιώδη λογική καπιταλιστικής οργάνωσης του βίου μας, που δεν είναι άλλη από το λογική του 'ο χρόνος είναι χρήμα'.

Η ασυδοσία της αγοράς και η νεοφιλελεύθερη στροφή της οικονομίας επισημαίνονται ως βασικότατες αιτίες εμφάνισης της πανδημίας Covid-19 και σε άλλες αναλύσεις. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Fareed Zakaria (2022: 36), 'η οικονομική κρίση του 2008 ήταν το αποτέλεσμα μιας οικονομίας στην οποία τα χρηματοοικονομικά είχαν γίνει ανεξέλεγκτα, σε σημείο που η χρηματοοικονομική μηχανή [να είναι] πλέον πιο επικερδής από την πραγματική'. Στη βάση του προβλήματος, ο Zakaria εντοπίζει ακόμα την ευρεία επέκταση του ελεύθερου εμπορίου που όχι μόνο 'έφερε κάθε χώρα του πλανήτη σε μία και μοναδική παγκόσμια αγορά', αλλά, κυρίως, 'γέννησε την πεποίθηση ότι τα περισσότερα προβλήματα μπορούν να λυθούν με πιο ανοιχτές αγορές και μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση' (2022: 73). Είναι χαρακτηριστικό ότι η συγκριμένη προσέγγιση δεν έμεινε απλά στο επίπεδο λειτουργίας της οικονομίας, αλλά διαπότισε βαθιά ολόκληρο το σώμα του κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, που να δημιουργείται η διάχυτη, θατσερικής έμπνευσης, αίσθηση πως 'δεν υπάρχει άλλη επιλογή' (2022: 79). Πρό-

κειται για μια απολύτως φετιχοποιημένη αντίληψη που 'εκφράζει όλο το πνεύμα της εποχής [...]', και σύμφωνα με το οποίο ο παγκόσμιος καπιταλισμός όχι μόνο 'έχει γίνει πανταχού παρών, σαν τον αέρα που αναπνέουμε', αλλά, επιπλέον, αν 'οι χώρες τηρούσαν τους κανόνες και έκαναν αυτά που έπρεπε, θα αποκόμιζαν τεράστια οφέλη' (2022: 79-80).

Ο Rickards ακολουθεί στο βιβλίο του *Η Νέα Μεγάλη Ύφεση* (2021) μια ανάλυση παρόμοια με εκείνη του Zakaria. Γενικά, ασκεί κριτική σε κάποιες σοσιαλιστικής έμπνευσης πολιτικές που ως αποτέλεσμα είχαν τη διόγκωση του παγκόσμιου χρέους και την εκτίναξη των θανάτων από την Covid-19 σε δυσθεώρητα ύψη. Αν έπρεπε να ιεραρχήσει κάτι από τα δύο υψηλά, αυτό είναι η εκτίναξη του χρέους, για αυτό και οι λύσεις που προτείνει αφορούν τον περιορισμό της οικονομικής ύφεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, ελέγχει κριτικά τη διάσημη *μοντέρνα νομισματική θεωρία* (στο εξής ΜΝΘ) στην οποία ανάγονται όλες, λίγο πολύ, οι λύσεις που δοκιμάστηκαν στο πλαίσιο αντιμετώπισης της πρόσφατης υγειονομικής και οικονομικής κρίσης. Βάσει αυτής, ό,τι κυρίως επικροτήθηκε ήταν το τύπωμα χρήματος και η επέκταση των κρατικών δαπανών με σκοπό την αύξηση των ταμειακών αποθεμάτων των τραπεζών και του εισοδήματος των πολιτών που αμφότερα γνώρισαν σημαντική μείωση, εξαιτίας της καραντίνας και των άλλων μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας (Rickards 2021: 141). Οι ενστάσεις του Rickards έναντι της ΜΝΘ έχουν κυρίως να κάνουν με δύο παράγοντες. Ο πρώτος αφορά το πώς η ΜΝΘ αναιρεί κάποιες βασικές φιλελεύθερες αρχές τις οποίες, ωστόσο, διατείνεται ότι προστατεύει και επί των οποίων στηρίζεται. Πιο συγκεκριμένα, και ανατρέχοντας ως προς αυτό στις διατυπώσεις της Kelton (2020), υποστηρίζει ότι η ΜΝΘ διαθέτει και μια 'σκοτεινή πλευρά', εφόσον το κράτος νομιμοποιείται να χρησιμοποιήσει και βίαια ακόμα μέσα, προκειμένου να πείσει τους πολίτες που έχουν αντιρρήσεις να χρησιμοποιήσουν το νόμισμα που το ίδιο εκδίδει (Rickards 2021: 146).

Το έτερο 'τυφλό σημείο της ΜΝΘ' αφορά την 'ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος', η επιβράδυνση της οποίας δημιουργεί σοβαρά υπερπληθωριστικά φαινόμενα που διαβρώνουν την εμπι-

στοσύνη του κόσμου στο κρατικό νόμισμα. Όπως υποστηρίζει ο Rickards, 'η πραγματική αιτία του πληθωρισμού δεν είναι το τύπωμα χρήματος, αλλά η συμπεριφορική προσαρμογή. Η εμπιστοσύνη [του κόσμου] και η ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος είναι αντιστρόφως ανάλογες και συναποτελούν την αχίλλειο πτέρνα της ΜΝΘ' (2021: 149). Βάσει αυτού, όσα προγράμματα και αν δημιουργήσουν οι κεντρικές τράπεζες και όσο χρήμα και αν τυπώσουν οι κυβερνήσεις, για να διατηρηθεί η ρευστότητα και να παραμείνουν οι τράπεζες ανοιχτές, το πρόβλημα είναι ότι κανένα από αυτά δεν δημιουργεί αυτομάτως θέσεις εργασίας ή κίνητρα για την τόνωση της αγοράς (2021: 156-7). Η όλη διαδικασία δεν διαθέτει κανενός είδους αυτοματισμό, αλλά συνιστά ένα αποκλειστικά συμπεριφορικό φαινόμενο, σύμφωνα με το οποίο, αμέσως μόλις οι καταναλωτές αποπληρώσουν τα χρέη τους, επιχειρούν να και όντως αυξάνουν τις αποταμιεύσεις τους, μειώνοντας έτσι την ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος και κατ' επέκταση το ΑΕΠ (2021:159). Όσο χρήμα και αν τυπωθεί, τίποτα δεν εγγυάται ότι αυτό θα ριχτεί εκ νέου στην αγορά, επιδεινώνοντας έτσι την αποπληθωριστική ύφεση.

Σε μια από τις διασημότερες αναλύσεις για την πανδημία και τον μεταπανδημικό κόσμο, οι Schwab και Malleret (2021) κάνουν λόγο για μια χαρακτηριστική διάρρηξη μεταξύ οικονομίας και πολιτικής που οδήγησε στην τρέχουσα υγειονομική και δημοσιονομική κρίση. Η διάρρηξη αφορά την αυτονόμηση της οικονομίας και όλων των σχετικών οικονομικών δεικτών από τον πολιτικό έλεγχο και επιτήρηση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί τελικά η ψευδαίσθηση ότι η διάσωση των ανθρώπινων ζωών δεν θα είχε τίποτα να κάνει με την οικονομία και τη βελτίωση των όρων λειτουργίας της. Όπως χαρακτηριστικά τονίζουν, ακόμα και από οικονομική άποψη, 'ο μύθος του να πρέπει κανείς να επιλέξει την υπεράσπιση της δημόσιας υγείας ή ένα πλήγμα στην αύξηση του ΑΕΠ μπορεί να καταρριφθεί εύκολα [... εφόσον] η απόφαση να μη σωθούν ανθρώπινες ζωές δεν θα βελτιώσει την οικονομική ευημερία' (2021: 43). Και εδώ, όπως γίνεται αντιληπτό, η ανθρώπινη ζωή καταλήγει να γίνει κάτι δευτερεύον, ενώ η ψυχολογική διάθεση των ατόμων έχει αξία μόνο στον βαθμό που

μπορεί να βελτιώσει τους όρους της οικονομικής ανάπτυξης, μόνο στο μέτρο που τα επιτρέπει να ενεργοποιηθούν εκ νέου οικονομικά, μπαίνοντας στη λογική να ξοδέψουν. Όπως σημειώνεται, 'επειδή οι διαθέσεις των καταναλωτών αποτελούν τον πραγματικό οδηγό των οικονομιών, η επιστροφή σε οποιοδήποτε είδος ''κανονικού'' θα συμβεί μόνο όταν επιστρέψει η εμπιστοσύνη και όχι πριν' (2021: 44).

Στην ανάλυση των Schwab και Malleret, η διάρρηξη μεταξύ οικονομίας και πολιτικής δεν αποκαθίσταται μέσω ενός ποιοτικού άλματος εξόδου από το κυρίαρχο, αστικό μοντέλο ανάπτυξης και προόδου, όπως θα το έθετε ο Horkheimer (1994: 107), αλλά μέσω μιας υποτιθέμενης αλλαγής περιεχομένου των αστικών μορφών και κατηγοριών. Μολονότι μια τέτοια θέση θα δημιουργούσε προσδοκίες για μια ουσιαστικά κριτική προσέγγιση, έλεγχο και τελικά υπέρβαση της αστικής κοινωνίας και οικονομίας, σύντομα η αισιοδοξία αυτή υποχωρεί, όταν διαβάζουμε πως 'το ΑΕΠ θα πρέπει να επικαιροποιηθεί', προκειμένου έτσι 'να αντανακλά *την αξία που δημιουργείται στην ψηφιακή οικονομία*, την αξία που δημιουργείται μέσω της απλήρωτης εργασίας, όπως και την αξία που δυνητικά καταστρέφεται μέσω ορισμένων τύπων οικονομικής δραστηριότητας' (Schwab & Malleret 2021: 60). Από εδώ γίνεται αντιληπτό ότι η όποια κρίση και οικονομική ύφεση δεν δημιουργούνται εξαιτίας της υποταγής της ανθρώπινης δημιουργικότητας στις απαιτήσεις της αφηρημένης εργασίας, αλλά επειδή, αντίθετα, ένα ποιοτικά υψηλότερο ανθρώπινο στοιχείο δεν έχει απορροφηθεί ολοκληρωτικά από τον αφηρημένο χρόνο· από το ότι εξακολουθεί να υπάρχει και να λειτουργεί ένα ποιοτικό ανθρώπινο στοιχείο της άρνησης και της μη προσαρμοστικότητας που δεν έχει υποταχθεί πλήρως στη λογική του 'ο χρόνος είναι χρήμα'.

Στην ίδια κατεύθυνση, η υπέρβαση των ανισοτήτων δεν προϋποθέτει μια αλλαγή ολόκληρου του αστικού οικονομικο-παραγωγικού παραδείγματος, αλλά απλώς μια δικαιότερη 'κατανομή των κερδών και προοδευτική εξέλιξη όσον αφορά την πρόσβαση σε ευκαιρίες' (2021: 60). Αυτό που ενοχλεί τους συγγραφείς δεν είναι το πώς παράγεται ο πλούτος, αλλά το πώς διανέμεται άνισα,

συμβάλλοντας έτσι σε μια ολόκληρη δυναμική της ανισότητας που 'θα έπρεπε να παρακολουθείται πιο συστηματικά' (2021: 61). Στη λογική της ανάλυσής τους δεν αίρεται ο ιεραρχικός χαρακτήρας της εισοδηματικής κατανομής, καθώς ό,τι κυρίως τους ενοχλεί είναι πως 'τα οφέλη της οικονομικής μεγέθυνσης συσσωρεύτηκαν δυσανάλογα στα άτομα που βρίσκονται στην κορυφή αυτής' (2021: 61). Για τους συγγραφείς, αν κάτι δημιουργεί αισιοδοξία για έξοδο από την τρέχουσα και κάθε μελλοντική κρίση δεν είναι η άρνηση και υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης οικονομίας που διαρκώς γεννάει αλλοτρίωση και βαρβαρότητα, αλλά το πώς 'οι πολιτικές θα προσαρμόζονταν για να βελτιώσουν τόσο τις συνθήκες εργασίας όσο και τους μισθούς' (2021: 87-8). Συνεπείας αυτού, 'θα ακολουθούσαν καλύτεροι μισθοί, ακόμη κι αν συνοδεύονταν από μειωμένα κέρδη για τις επιχειρήσεις, [...] θα εκδηλωνόταν ισχυρή κοινωνική πίεση [...] για μόνιμες θέσεις εργασίας και καλύτερη κατάρτιση' και έτσι, τελικά, 'οι ανισότητες θα μειώνονταν' (2021: 88).

Λίγες σελίδες παρακάτω, αλλά στην ίδια λογική, οι συγγραφείς αναφέρουν ότι 'αποτελεί ηθική επιλογή το αν θα δοθεί προτεραιότητα στις ιδιοκτησίες του ατομικισμού ή σε εκείνες που ευνοούν το πεπρωμένο της κοινότητας' (2021: 239). Ομοίως, και στο πλαίσιο της επανεκκίνησης που προσδοκούν, αιτούνται μια 'διαφορετική εκτίμηση του χρόνου, επιδιώκοντας μεγαλύτερη ευτυχία' (2021: 257). Άποψή μας δυστυχώς είναι ότι, βάσει των ιδεολογικών και μεθοδολογικών προϋποθέσεων της σκέψης τους, αν κάτι είναι πιθανότερο να συμβεί στις μελλοντικές, μετα-πανδημικές κοινωνίες είναι να καταβυθιστούν χειρότερα στην καπιταλιστική δίνη του 'ο χρόνος είναι χρήμα', εφόσον τα κράτη θα είναι υποχρεωμένα να ακολουθήσουν σκληρές δημοσιονομικές πολιτικές, προκειμένου να αποπληρώσουν τα τεράστια δάνεια που πήραν για να αντιμετωπίσουν τις άμεσες και έμμεσες συνέπειες της πανδημίας. Συμπερασματικά, οι Schwab και Malleret αναλώνονται σε μια επιφανειακή ανάλυση των τάσεων που θα επικρατήσουν στις μετα-πανδημικές κοινωνίες, εφόσον δεν φαίνεται να προβληματίζονται σχετικά με το κατά πόσο η λογική του συστήματος, δηλαδή του σύγχρονου καπιταλισμού, είναι επιδεκτική

αυτών των αλλαγών που, όχι μόνο προτείνουν, αλλά και πιστεύουν πως είναι πιθανό να συμβούν.

Στη μελέτη του για τα οικονομικά αίτια της πανδημίας, ο διάσημος γάλλος φιλόσοφος Edgar Morin (2021) αντιπαραβάλλει δύο μοντέλα οργάνωσης της οικονομίας. Από τη μια πλευρά, την παγκοσμιοποιημένη αγορά των κερδοσκοπικών παιγνίων και της αεροοικονομίας που ανακινείται από κάποιες υπερεθνικές εταιρείες κολοσσούς και, από την άλλη, τις τοπικές, ή εθνικές θα λέγαμε, οικονομίες που στοχεύουν στην κάλυψη των πραγματικών ανθρώπινων αναγκών και επιθυμιών, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο θα έπρεπε να υποστηριχθούν από τους συνειδητοποιημένους καταναλωτές. Εθνικές, παραγωγικές οικονομίες και συνειδητοποιημένοι καταναλωτές αποτελούν τις προϋποθέσεις εκείνες που κατά τον Morin (2021: 83) 'θα διασφάλιζαν [...] τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την κατάργηση των μονοπωλίων'. Εδώ, ο στοχαστής διολισθαίνει σε μια μάλλον αντιδιαλεκτική λογική, εφόσον το ριζοσπαστικό αίτημα που θέτει για κατάργηση των μονοπωλίων και απελευθέρωση του ανταγωνισμού συμπίπτει σχεδόν πλήρως με ένα τυπικά φιλελεύθερο (για να μην πούμε νεοφιλελεύθερο) αίτημα. Το ερώτημα που μπορεί να τεθεί είναι πώς γίνεται να διαφοροποιηθούν οι δύο αυτές θεωρητικο-πολιτικές παραδόσεις από τη στιγμή που θέτουν το κοινό αίτημα για ενίσχυση της ελευθερίας της αγοράς ως προϋπόθεση για τη διαφύλαξη της ελευθερίας των ατόμων και των κοινωνιών. Καθίσταται σαφές πως, και σε αυτήν την περίπτωση, μεταφερόμαστε στην καρδιά του φαινομένου του φετιχισμού.

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής/αστικής αντίληψης και θεώρησης, ο Morin φρονεί ότι η έλλειψη μεταρρυθμίσεων οφείλεται στο υπερ-γραφειοκρατικό κράτος 'του οποίου η ηγεσία υποτάσσεται σε πιέσεις και συμφέροντα' (2021: 52). Αντίθετα, για την κριτική θεωρία, η αιτία της έλλειψης μεταρρυθμίσεων δεν βρίσκεται στην ηθική των πολιτικών ηγετών, αλλά στην πίεση για συνεχή ανάπτυξη και πολλαπλασιασμό του ΑΕΠ, ώστε το κράτος, ως άλλη επιχείρηση, να είναι ανταγωνιστικό στις διεθνείς αγορές. Η αντιδιαλεκτική και μάλλον αφελής προσέγγιση του Morin επιβεβαιώνεται τελικά μέσω της πρότασής του για διάνοιξη ενός

δρόμου 'σωτηρίας' (2021: 52), λέξη που παραπέμπει σε μια μάλλον ουτοπική αντίληψη για τον καπιταλισμό και τις προοπτικές άρσης και υπέρβασής του.

Όπως έγινε ως τώρα σαφές, τις κοινωνικές παθογένειες που δημιουργούνται από την καθόλα προβληματική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας καλούνται να αντιμετωπίσουν οι κοινωνίες μέσω μιας χαρακτηριστικής ανανέωσης του πολιτικού. Αυτό που κυρίως τίθεται ως αίτημα είναι μια εκ νέου αποκατάσταση της συνάφειας, συνοχής ή συνέχειας μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, ούτως ώστε η τελευταία να μπορεί να ελέγξει και να περιορίσει τις εκμαυλιστικές διολισθήσεις της οικονομίας. Στην αμέσως επόμενη ενότητα θα ελέγξουμε τον τρόπο με τον οποίο μεθοδεύεται η χαρακτηριστική αυτή επιστροφή του πολιτικού, καθώς και το γιατί μια τέτοια προσέγγιση συνεπάγεται μια ακόμα μεγαλύτερη καταβύθιση και εγκλωβισμό στα κοινωνικοπολιτικά αδιέξοδα που συντηρεί και αναπαράγει η αστική κοσμοαντίληψη.

Η εξουσία ως μορφή-φετίχ και το κράτος ως πολιτική μορφή του κεφαλαίου

Οι αναλύσεις περί πανδημίας και μεταπανδημικού κόσμου έχουν σταθεί επισταμένως στο πώς μπορεί η πολιτική να επανακτήσει τον παραδοσιακό της ρόλο και χαρακτήρα ως θεματοφύλακας της φιλελεύθερης δημοκρατίας και αστικής δικαιοσύνης ενάντια στις νεοφιλελεύθερες οικονομικές τάσεις που έχουν εμφανιστεί και σαρώνουν όλα τα έθνη και κράτη παγκοσμίως. Όπως, χαρακτηριστικά, το θέτει η Deborah Mackenzie (2020: 19), 'για να διδαχθούμε από αυτήν την πανδημία και να αποτρέψουμε την επόμενη, θα χρειαστεί πολιτική δράση κάθε είδους, από όλους'. Ιστορικά, άλλωστε, έχουμε πλείστα παραδείγματα πολιτικά και ακτιβιστικά ενεργοποιημένων ανθρώπων που όχι απλά οδήγησαν στην ανάπτυξη φαρμάκων, όπως εκείνων ενάντια στον HIV, αλλά συνέβαλαν αποφασιστικά και στην 'αποτελεσματική διάδοση της υγιεινής, στη μαζική επιτυχία του [κάθε τύπου] εμβολιασμού και στην αρχή του τέλους του καπνίσματος' (2020: 20).

Η όλη πάλι συζήτηση έχει ορισμένες φιλοσοφικο-θεωρητικές προϋποθέσεις που, εφόσον τεθούν, μπορεί να καταστεί ευκολότερη η προσέγγιση των προτεινόμενων λύσεων για έξοδο από τα πάσης φύσης κοινωνικοπολιτικά αδιέξοδα που δημιούργησε η πρόσφατη υγειονομική και οικονομική κρίση. Όπως ήδη τονίστηκε, η συνεισφορά του Bonefeld (2023) στο εν λόγω κρίσιμο πεδίο θα μας φανεί και εδώ απολύτως χρήσιμη.

Πιο συγκεκριμένα, ο Bonefeld (2023: 239), σε ό,τι έχει να κάνει με τη σχέση οικονομίας και πολιτικής, εντοπίζει τρεις κυρίως διακριτές και αντιφατικές μεταξύ τους προσεγγίσεις, τον λενινισμό, τη σοσιαλδημοκρατία και την ανάλυση της εξουσίας ως πολιτικής μορφής του κεφαλαίου. Σε ό,τι μας αφορά, τασσόμαστε με την τελευταία ως την κατεξοχήν κριτική/διαλεκτική προσέγγιση του κοινωνικοπολιτικού φαινομένου, εφόσον οι δύο πρώτες αποδέχονται και αναπαράγουν μια φετιχοποιημένη αντίληψη για την πολιτική εξουσία και το κράτος, καθώς αμφότερα αποκτούν μια υπεριστορική ισχύ και εγκυρότητα. Για οικονομία χώρου και αφήνοντας στην άκρη τον λενινισμό, πρέπει να σημειώσουμε ότι, κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, η σοσιαλδημοκρατία θεωρήθηκε ως η κατεξοχήν ριζοσπαστική προοπτική οργάνωσης των πολιτικών κοινωνιών. Συγκεκριμένα, η τελευταία 'αντιλαμβάνεται το κράτος ως το ουσιαστικά *ανεξάρτητο και ουδέτερο πεδίο της πάλης* για την πραγματοποίηση κάποιων μετασχηματιστικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων' (2023: 239). Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει τη σοσιαλδημοκρατία, σημειώνει ο Bonefeld, είναι το 'αν η οικονομία διαθέτει αυτονομία έναντι του εθνικού κράτους ή, αντίστροφα, αν το εθνικό κράτος διαθέτει αυτονομία έναντι της οικονομίας, στοιχείο που χαρακτηρίζει την υποχώρηση ή αποκατάστασή του ως δύναμης ενάντια στην οικονομία' (2023: 239-40). Όπως συχνά, και κάπως άκομψα, τίθεται από τη σοσιαλδημοκρατική επιχειρηματολογία, η ισχύς του χρήματος και του κεφαλαίου υποχωρούν όταν επελαύνει το κράτος. Πρόκειται για μία συνθήκη που δημιουργεί τις προϋποθέσεις εκείνες ούτως ώστε η εκάστοτε κυβέρνηση να ενεργήσει 'προς όφελος των εργατών, των πολλών ή, κατά τους Χαρντ και Νέγκρι, του *πλήθους*'· σε αυτήν την προοπτική, 'οι ενέργειες της κυβέρνησης

και η δυναμική της οικονομίας εκφράζουν την ισορροπία ισχύος των κοινωνικών δυνάμεων που λειτουργούν μέσω του εθνικού κράτους' (2023: 240).

Αντίθετα προς τη σοσιαλδημοκρατία, η μέθοδος της ανάλυσης του κράτους και της εξουσίας ως των πολιτικών μορφών της κοινωνίας εξαρχής τονίστηκε ότι συνιστά την κατεξοχήν διαλεκτική/ριζοσπαστική ερμηνεία ολόκληρου του πολιτικού φαινομένου. Πρόκειται για μια ανάλυση που, όπως επισημαίνει ο Bonefeld, εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και ανάμεσα σε άλλα 'απέρριπτε τη σημασία του κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού [...] και τη σοσιαλδημοκρατική θεωρία του κράτους υποτιμώντας έτσι τα όρια της (υποτιθέμενης) ανεξαρτησίας του' (2023: 240). Επιπλέον, υποστήριζε ότι το κράτος 'δεν είναι το όργανο ή μέσο της (εκάστοτε) ταξικής εξουσίας [...] αλλά [...] η πολιτική μορφή κάποιων σαφώς καθορισμένων και συγκροτημένων κοινωνικών σχέσεων' (2023: 240), ερμηνεία που παραπέμπει ευθέως στη μαρξική ανάλυση εντός της *γερμανικής ιδεολογίας*, όπου υποστηρίζεται ότι το κράτος συνιστά τη μορφή 'εντός της οποίας τα άτομα (μέλη μιας πολιτικής κοινωνίας) έχουν αποδώσει στον εαυτό τους μια συλλογική έκφραση' (Marx & Engels 1976: 80).

Για τον Bonefeld και όλη τη γραμμή ανάλυσης του ανοιχτού μαρξισμού που εδώ ακολουθείται, αυτό που στην αστική πολιτική φιλοσοφία εμφανίζεται ως αντίθεση μεταξύ κράτους και οικονομίας, στην πραγματικότητα, συνιστά έναν νόθο διαχωρισμό. Η κριτική σκέψη αντιμετωπίζει τη διάκριση μεταξύ οικονομίας και κράτους ως κοινωνικά συγκροτημένη, ενώ ο φαινομενικός μόνο διαχωρισμός τους 'εντάσσεται στην εννοιολόγηση των καπιταλιστικά συγκροτημένων κοινωνικών σχέσεων' (Bonefeld 2023: 241). Η άρση του διαχωρισμού οικονομίας και πολιτικής και η εστίασή μας στις καπιταλιστικά οργανωμένες κοινωνικές σχέσεις 'ως θεμέλιο των κοινωνικών μορφών' υποστηρίζονται από την ίδια τη μαρξική ανάλυση, σύμφωνα με την οποία 'ο ιστορικός υλισμός αναπτύσσει, από τις πραγματικές, συγκριμένες σχέσεις της ζωής, τις μορφές εκείνες εντός των οποίων οι εν λόγω σχέσεις αποθεώνονται' (Marx 1990: 494). Ομοίως, 'η εμπορευ-

ματική μορφή του καπιταλιστικού πλούτου είναι μια μορφή των συγκεκριμένων [κεφαλαιοκρατικά οργανωμένων] κοινωνικών σχέσεων' (Bonefeld 2023: 241). Κατά τον ίδιο, τελικά, τρόπο, 'οι μορφές του νόμου, της πολιτικής, του Κράτους και του έθνους είναι επίσης μορφές αυτών των ίδιων κοινωνικών σχέσεων' (Neupert-Doppler 2018: 817). Με βάση όλα τα παραπάνω και επιστρέφοντας στις αναλύσεις περί πολιτικής εξουσίας και κράτους που αναπτύχθηκαν με αφορμή την υγειονομική κρίση της Covid-19, πρέπει να πούμε πως δυστυχώς υπήρξαν τα πάντα εκτός από κριτικές. Ό,τι, κατά κύριο λόγο, επικράτησε ήταν μια ευθεία επίθεση στον κυρίαρχο καπιταλισμό και τη χυδαία νεοφιλελεύθερη οικονομία που ο τελευταίος υπερασπίζεται.

Για τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, η πολιτική που σήμερα ανακάμπτει δεν είναι ο κεϋνσιανού τύπου, παραδοσιακός φιλελευθερισμός που γνωρίσαμε από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ο οποίος 'εξωθούσε προς την κατεύθυνση της ανακατανομής του πλούτου, του εισοδήματος και των ευκαιριών, εξαναγκάζοντας τις πολιτικές εξουσίες [...] να προτάσσουν [...] την ανασυγκρότηση και στη συνέχεια τον μακρόπνοο προγραμματισμό μιας επαναπροσδιοριζόμενης "δίκαιας ευημερίας για όλους"' (2021: 83). Αντίθετα, μπροστά στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης που δημιουργούν οι χιλιάδες καθημερινοί θάνατοι λόγω της πανδημίας, αυτό που λαμβάνει χώρα είναι η επάνοδος διαφόρων μορφών 'προ-νεωτερικής πολιτικής αυθαιρεσίας' (2021: 102), που απειλούν συγκεκριμένες βασικές ατομικές ελευθερίες/άβατα της κλασικής φιλελεύθερης σκέψης και πολιτικής. Πρόκειται για τα πεδία των ατομικών δικαιωμάτων 'με πρώτο το "ιερό" δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία' και δεύτερο την 'κατοχύρωση της ελεύθερης και ανεπηρέαστης λειτουργίας και εφαρμογής των διιστορικά "ορθολογικών" αγοραίων κανόνων της ζήτησης και της προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών' (2021: 113).

Αναλόγως προς τον Τσουκαλά, ο Ξενοφών Κοντιάδης (2020: 14) αναγνωρίζει ότι η πανδημία Covid-19 σημάνει 'την επιστροφή του κράτους για άγνωστη χρονική διάρκεια και υπό διαφορετικές μορφές', δηλαδή 'ως παρεμβατικό κεϋνσιανό κράτος, ως κράτος πρόληψης, ως κράτος έκτακτης ανάγκης, ως κοινωνικό κράτος

επενδύσεων, αλλά και ως κράτος επιτήρησης'. Η, κατά Κοντιάδη, μεταπανδημική πολιτική εξουσία και κράτος επικαιροποιούν και συμπυκνώνουν αυτό που ο Michel Foucault περιέγραψε ως *βιοπολιτική* και αφορά τις 'τεχνικές ρύθμισης και διαχείρισης της ζωής, της αρρώστιας, της αναπαραγωγής, της επιθυμίας και του θανάτου των ανθρώπινων πληθυσμών' (2020: 19), ή, με τα λόγια του ίδιου του Foucault (2012: 21), 'τους τρόπους με τους οποίους επιχειρήθηκε, από τον 18ο αιώνα και μετά, να εξορθολογιστούν τα προβλήματα που έθεσαν στη διακυβερνησιακή πρακτική τα φαινόμενα που χαρακτηρίζουν ένα σύνολο ζώντων συγκροτημένων σε πληθυσμό: υγεία, υγιεινή, γεννητικότητα, μακροζωία, φυλές [...]'. Η βιοπολιτική, όπως σημειώνει ο Κοντιάδης (2020: 19), 'αποσκοπεί στην πειθαρχική διαχείριση της βιολογικής ζωής από την πολιτική εξουσία, εν ονόματι μιας αποϊδεολογικοποιημένης αντίληψης της ασφάλειας και της ευημερίας, χρησιμοποιώντας τις νέες τεχνολογίες του ελέγχου και την προληπτική πειθάρχηση μέσω του φόβου'.

Παρόμοια προς τον Τσουκαλά, ό,τι προβληματίζει τον Κοντιάδη (2020: 39) είναι το πώς οι νέες συνθήκες διαχείρισης της πανδημίας δημιουργούν τους όρους για την ανάδυση του λεγόμενου *κράτους πρόληψης* 'ως μηχανισμού αντιμετώπισης κάποιων απρόβλεπτων, δυνητικών διακινδυνεύσεων, ενώ παράλληλα αναβιώνουν' έναν σχετικό προβληματισμό σε ό,τι αφορά τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων, αλλά και τη σχέση μεταξύ ασφάλειας και ελευθερίας ως αυτοκαθορισμού του προσώπου.

Τις εύλογες, πάντως, ανησυχίες των Τσουκαλά και Κοντιάδη για πιθανή διολίσθηση σε κάποια μορφή προ-νεωτερικής αυθαιρεσίας φαίνεται να αμβλύνει η ανάλυση του Πολίτη (2020: 53-4), ο οποίος εντοπίζει την παράδοση του κλασικού φιλελευθερισμού στη βάση όλων των μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας. Εκκινώντας από τους Hobbes και Locke, περνώντας στον Kant και καταλήγοντας στον 'μεγαλύτερο πολιτικό φιλόσοφο των τελευταίων πενήντα χρόνων', τον Rawls, σημειώνει ότι 'στις πολιτικές αποφάσεις [...] δεν πρέπει να λαμβάνουμε υπ' όψιν τα ειδικά μας χαρακτηριστικά [...], αλλά να αποφασίζουμε σαν να μη γνωρίζουμε την κατηγορία στην οποία ανήκουμε'. 'Με αυτόν τον τρό-

πο', συνεχίζει, 'οι αποφάσεις εμφορούνται από ανιδιοτέλεια και δεν εξυπηρετούν στενά εκείνον που τις παίρνει' (2020: 54). Έτσι, στον βαθμό που αναγνωρίζουμε το ηθικό χρέος για προστασία των πιο ευάλωτων συνανθρώπων μας, δεχόμαστε τα μέτρα κατά του κορωνοϊού —και κάθε άλλης μελλοντικής επιδημίας— παρ' ότι περιορίζουν την ελευθερία μας, καθώς όλοι θα μπορούσαμε να βρεθούμε στην ίδια με αυτούς θέση (2020: 54).

Για τον Ivan Krastev (2020: 22), η επιστροφή του πολιτικού και η επιτυχία ενός έθνους στον περιορισμό της πανδημίας Covid-19 εξαρτώνται σε καταλυτικό βαθμό από τα 'υψηλά επίπεδα δημόσιας εμπιστοσύνης στους θεσμούς' και από την εκούσια συμμόρφωση των πολιτικών κοινωνιών στα ληφθέντα κάθε φορά μέτρα πρόληψης και υγειονομικής προστασίας. Αν ο ιός SARS-CoV-2 επιτάχυνε και εδραίωσε κάτι, αυτό ήταν η διάλυση της ψευδαίσθησης περί παγκόσμιας κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού και η αποκαθήλωσή του από τον ρόλο της μιας και 'αληθινής θρησκείας' (2020: 41). Μόλις μια δεκαετία μετά τη μεγαλύτερη σύγχρονη χρηματοπιστωτική κρίση που συντάραξε τον πλανήτη, η πανδημία 'υποχρέωσε τους ανθρώπους να επανεκτιμήσουν την άποψή τους για τον ρόλο των κυβερνήσεων' ως το μόνο έγκυρο μέσο 'για την οργάνωση της δημόσιας υγείας [...] και τη διάσωση των οικονομιών που βρίσκονταν σε ελεύθερη πτώση' (2020: 41).

Στην ίδια γραμμή, κατά τον Zakaria (2022: 46), η επιστροφή του πολιτικού συμβολίζει την αποφασιστική ανθρώπινη παρέμβαση στην ιστορία *ως αυτοκινούμενη πραγματικότητα*, προκειμένου να αποτραπούν 'τα πιο καταστρεπτικά της αποτελέσματα'. Κάνοντας τις ανάλογες προβολές και σε ό,τι αφορά το συμβάν πανδημία Covid-19, φρονεί ότι 'οι χώρες χρειάζονται δυνατό δημόσιο σύστημα υγείας και αυτά τα συστήματα πρέπει να επικοινωνούν, να διδάσκονται και να συνεργάζονται μεταξύ τους' (2022: 47). Αυτό που για τον Zakaria έχει σημασία δεν είναι το εύρος ή το πλήθος των κυβερνητικών παρεμβάσεων, αλλά η ποιότητά τους, κάτι που σημαίνει πως αυτές θα πρέπει να είναι περιορισμένων διαστάσεων, οι τονώσεις της οικονομίας μικρής έκτασης και τα έξοδα και οι περικοπές απολύτως στοχευμένα (2022: 56).

Ο Zakaria, σε αυτό το σημείο, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει τον όρο σοσιαλισμός, προκειμένου να περιγράψει την *ποιοτική* πολιτική εξουσία που μπορεί να αντεπεξέλθει στην αντιμετώπιση της πανδημίας ή άλλων πάσης φύσεως κρίσεων. Για τον ίδιο, σοσιαλισμός δεν σημαίνει την εδώ και τώρα άρση των αρχών και αξιών που στηρίζουν τον κυρίαρχο, κεφαλαιοκρατικό, αστικό πολιτισμό, αλλά απλώς 'κρατικό παρεμβατισμό [κυρίως σε ό,τι αφορά τις ασυδοσίες του μεγάλου κεφαλαίου], περιορισμό και έλεγχο της αγοράς, επιδοτήσεις και προστατευτισμό [των πιο αδύναμων μελών της κοινωνίας]' (2022: 75). Σε αντίθεση με εκείνο που είχαν κατά νου οι ηγέτες των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, 'οι σημερινοί αυτοαποκαλούμενοι σοσιαλιστές θέλουν μεγαλύτερη κυβερνητική επένδυση, νέα και διευρυμένα δίκτυα ασφάλειας, μια "Πράσινη Νέα Συμφωνία" για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και *υψηλότερη φορολογία στους πλούσιους*' (2022: 76). Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η εν λόγω αντιδιαλεκτική προσέγγιση αποδεικνύεται εμφανώς από το πώς αδυνατεί να διαχωρίσει τα σοσιαλιστικής από τα φιλελεύθερης ή ρεπουμπλικανικής προέλευσης αιτήματα για άρση των κυρίαρχων αλλοτριωτικών φαινομένων που ως *καταλύτης* επιδείνωσε και επιτάχυνε η πρόσφατη πανδημία.

Γενικά, στην ανάλυσή του, ο Zakaria επεξεργάζεται έναν νόθο διαχωρισμό μεταξύ του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού της αγοράς και μιας υγιούς καπιταλιστικής οικονομίας που υπηρετεί τις ανθρώπινες ανάγκες και επιθυμίες. Η διαφορά τους δεν εντοπίζεται στο πώς αμφότερα τα συστήματα παράγουν ανταλλακτικές αξίες, μας υποτάσσουν στη λογική του αφηρημένου χρόνου εργασίας και επιζητούν το μέγιστο δυνατό κέρδος, αλλά στο πώς η κρατική κάθε φορά παρέμβαση μπορεί να προστατεύει 'τις ψήφους των πολιτών και των πολιτικών από τις δυνάμεις της αγοράς' (2022: 83). Αυτό που, κατά τον Zakaria, διαχωρίζει τις δημοκρατικές από τις νεοφιλελεύθερες χώρες του σκληρού αγοραίου καπιταλισμού, όπως οι ΗΠΑ, είναι 'το υψηλό επίπεδο γενικής φορολογίας και αναδιανομής', αλλά και το ότι στις πρώτες 'το σύστημα είναι σχεδιασμένο να διευκολύνει τη δημιουργία πλούτου μέσα από ελεύθερες αγορές και ελεύθερο εμπόριο, [ενώ]

στη συνέχεια το κράτος συλλέγει μεγάλο μέρος αυτού του πλούτου και το δαπανά για να διασφαλίσει ότι οι πολίτες του έχουν ίσες και άφθονες ευκαιρίες' (2022: 87).

Αξίζει, συνεπώς, να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη ανάλυση απαντάται, ουσιαστικά, όλη η αντιδιαλεκτική φιλοσοφία της αστικής σκέψης, σύμφωνα με την οποία το σύστημα εγγενώς δεν έχει παθογένειες ανωμαλίες. Αυτό που κάθε φορά ευθύνεται για τα εκτεταμένα αλλοτριωτικά φαινόμενα και κοινωνικές παθογένειες είναι ο εκάστοτε κακός τραπεζίτης, ο άπληστος καπιταλιστής ή και ο επίορκος πολιτικός που, εξαιτίας της χαμηλής και ανεπαρκούς ηθικής τους στάθμης και συνείδησης, απέτυχαν ή αρνήθηκαν να μείνουν συνεπείς και προσκολλημένοι στο πλάνο ορθής λειτουργίας του συστήματος. Έτσι, στο πλαίσιο αυτής της στείρας ηθικολογίας, εκείνο που τώρα πρέπει να γίνει είναι να αντικατασταθούν τα υπάρχοντα πρόσωπα ευθύνης από άλλα καλύτερα και ικανότερα που θα θέσουν, σωστά αυτήν τη φορά, το σύστημα σε λειτουργία (2022: 87).

Οι Schwab και Malleret (2021: 15) παρεμβαίνουν στη συζήτηση με μια ανάλογης κατεύθυνσης επιχειρηματολογία που στέκεται ιδιαιτέρως στα ζητήματα της ηθικής συγκρότησης των προσώπων που έχουν επωμιστεί την ευθύνη άσκησης της πολιτικής εξουσίας με στόχο την αποκατάσταση ενός δυσλειτουργικού συστήματος μέσω της αναγνώρισης της εγγενούς πολυπλοκότητάς του. Οι εν λόγω δύο προκείμενες τέμνονται στην ανάγκη αναγνώρισης των ευθυνών που βαρύνουν τους διαχειριστές της πολιτικής εξουσίας ως καθ' ύλην αρμόδιους για τις κοινωνικοπολιτικές παθογένειες που οξύνθηκαν κατά την περίοδο της πανδημίας. Η εγγενής πολυπλοκότητα του συστήματος αφορά το πώς η πολιτική οφείλει να αναγνωριστεί ως εσωτερικά συνδεδεμένη με τους όρους λειτουργίας της οικονομίας, συμβάλλοντας έτσι στον τρόπο ελέγχου και περιορισμού των πιθανών αλλοτριωτικών διολισθήσεων της τελευταίας. Θεωρούν ότι αν κάποιος θα πρέπει να θεωρηθεί υπαίτιος για τις πολλαπλές κρίσεις που τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν, αυτός δεν είναι ο Άλλος ή αφηρημένα ο ξένος ως αποδιοπομπαίος τράγος (2021: 15), αλλά οι κυβερνήσεις που ως τώρα απλώς επιχειρούσαν να διορθώσουν

τις όποιες ενσκήψασες αποτυχίες των αγορών. Αντίθετα, καθήκον τους τώρα θα πρέπει να είναι 'η διαμόρφωση και δημιουργία αγορών που ως αποτέλεσμα θα είχε μια βιώσιμη οικονομική μεγέθυνση χωρίς αποκλεισμούς', ενώ 'θα πρέπει να διασφαλιστεί ότι οι συνεργασίες με τις επιχορηγούμενες από τα κρατικά κονδύλια επιχειρήσεις θα γίνονται με άξονα το δημόσιο συμφέρον και όχι το κέρδος' (2012: 97).

Ανάλογα προς τον Zakaria, οι Schwab και Malleret (2021: 97-8) φρονούν ότι οι τρόποι μέσω των οποίων θα πραγματοποιηθούν οι ανωτέρω αναφερθείσες παρεμβάσεις είναι η χρηματοδότηση των αναγκών κυρίως των πιο φτωχών στρωμάτων, η διατήρηση των θέσεων εργασίας μέσω της στήριξης των επιχειρήσεων, η ενίσχυση των παροχών υγείας και ασφάλειας ιδίως εκεί όπου υπερτερεί η οικονομία της αγοράς, οι εθνικοποιήσεις επιχειρήσεων ή η απόκτηση μεγάλου μέρους του μετοχικού τους κεφαλαίου και η ενδυνάμωση των εγχώριων πηγών για προμήθεια ορισμένων αγαθών.

Συμφωνώντας μαζί τους, ο Robert Boyer (2021: 12-3) επισημαίνει την ανάγκη κατάργησης των φόρων επί της παραγωγής, την επαναφορά του φόρου περιουσίας και τη θέσπιση φορολόγησης των υψηλών εισοδημάτων, προκειμένου, έτσι, να περιοριστούν ή και να εκλείψουν ακόμη οι τέσσερις βασικές πηγές δημιουργίας και αναπαραγωγής ανισοτήτων, οι εισοδηματικές, οι εκπαιδευτικές, οι χωροταξικές και οι υγειονομικές (2021: 68). Όπως γίνεται κατανοητό, σε αμφότερες τις περιπτώσεις, η αντίφαση δεν αφορά την αφηρημένη εργασία και τη δημιουργική ικανότητα, τον καπιταλιστικό πλούτο και την αφθονία αγαθών που παράγει η ανθρώπινη δημιουργικότητα (Holloway 2023b: 66-9), αλλά έναν 'κακό', αλλοτριωτικό και έναν 'καλό', χρήσιμο ή παραγωγικό καπιταλισμό, μια διάκριση καθ' όλα προβληματική, εφόσον αγνοεί την αλλοτρίωση και την αναπόφευκτη σύγκρουση συμφερόντων που λαμβάνει χώρα στην καθημερινή ζωή.

Επίλογος

Στην κριτική ανάλυσή μας για τον μελλοντικό μεταπανδημικό κόσμο, πρώτον, το κράτος και η οικονομία δεν αποτελούν δύο ξεχωριστά επίπεδα ή πεδία στην κοινωνία και, δεύτερον, οι πολιτικοί δεν γίνεται να ελέγξουν την οικονομία για χάρη της ικανοποίησης των ανθρώπινων κοινωνικών αναγκών. Το ότι το κράτος διακρίνεται από την οικονομία όχι μόνο αποτελεί διαδεδομένη αυταπάτη, αλλά την πεμπτουσία ολόκληρης της αστικής πολιτικής φιλοσοφίας, η οποία αναπαράγει τη βαρβαρότητα που μας οδήγησε σε αυτήν και κάθε άλλη, επόμενη κρίση. Κράτος και οικονομία διαμεσολαβούνται αδιαχώριστα, εφόσον αποτελούν μορφές εμφάνισης, τρόπους έκφρασης της κεντρικότερης κοινωνικής σχέσης, δηλαδή του πώς όλοι υποτασσόμαστε στην αδήριτη ανάγκη του χρήματος να πολλαπλασιαστεί για τους δικούς του λόγους και σκοπούς· στο πώς όλοι αναγκαζόμαστε να λειτουργήσουμε εγωιστικά και ανταγωνιστικά, προκειμένου να εξασφαλίσουμε την από μέρα σε μέρα επιβίωσή μας. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας και του αναποδογυρισμένου κόσμου ως κριτική θεωρία στερείται κάθε επιβεβαιωτικού, θετικού χαρακτήρα, εφόσον απορρίπτει την κυρίαρχη αστική αυταπάτη ότι μόνο ο σκληρά εργαζόμενος άνθρωπος μπορεί να απελευθερωθεί από τη οδυνηρή μοίρα στην οποία έχει καταδικαστεί. Ομοίως, απορρίπτει την ιδέα ότι η εντατικοποίηση και όξυνση των αντιφάσεων θα μας οδηγήσουν έξω ή πέρα από την αλλοτρίωση εντός της οποίας τώρα διάγουμε.

Στην εύλογη απαίτηση, που πιθανώς θα υπήρχε, για διατύπωση ενός μακρόπνοου σχεδίου δράσης εξόδου από την αλλοτρίωση και μετάβασης στον σοσιαλισμό, ο ανοιχτός μαρξισμός αδυνατεί ή καλύτερα αρνείται να το παράσχει, εφόσον έτσι θα έθετε εκ νέου από της πλαγίας το ζήτημα της ύπαρξης μιας ανώτερης ταξικής συνείδησης που κατέχεται από κάποιους, από μια φωτισμένη κομματική πρωτοπορία, η οποία υποτίθεται ότι μπορεί να γνωρίζει εκ των προτέρων το πώς, πού, πότε και υπό ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσαν να αρθούν οι κυρίαρχες σήμερα αντιφά-

σεις που επισημαίνονται παντού γύρω μας. Αντιθέτως, στην κριτική σκέψη που ακολουθεί και αναπτύσσει ο ανοιχτός μαρξισμός, η πορεία προς τη δημοκρατία συνιστά μια διαρκή πορεία αναστοχασμού πάνω στο πώς μπορούμε ως κοινωνία να οργανώσουμε τις κοινές μας με τους άλλους υποθέσεις, αρνούμενοι να υποτάξουμε τη δημιουργική μας δραστηριότητα στις απαιτήσεις του κοινωνικά ελάχιστου απαραίτητου εργάσιμου χρόνου και της εμπορευματοποιού εργασίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Adorno, T.W. (2008 [1966]). *Lectures on Negative Dialectics*. Cambridge: Polity.

Bonefeld, W. (2014). *Critical Theory and the Critique of Political Economy: On Subversion and Negative Reason*. London: Bloomsbury.

Bonefeld, W. (2023). 'Για το κράτος ως πολιτική μορφή της κοινωνίας' στο Γ. Μωραΐτης & Τζ. Χόλογουεη (επιμ.), *Ανοιχτός Μαρξισμός: Φετιχισμός, κρίση και άρνηση στη σύγχρονη κριτική σκέψη*. Αθήνα: Νήσος.

Boyer, R. (2021 [2020]). *Οι καπιταλισμοί στη δίνη της πανδημίας*. Αθήνα: Πόλις.

Foucault, M. (2012 [1979]). *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Πλέθρον.

Holloway, J. (2010 [2002]). *Change the World without Taking Power: The Meaning of Revolution Today*. London and New York: Pluto Press.

Holloway, J. (2023A). 'Πρόλογος' στο Γ. Μωραΐτης & Τ. Χόλογουεη (επιμ.), *Ανοιχτός Μαρξισμός: Φετιχισμός, κρίση και άρνηση στη σύγχρονη κριτική σκέψη*. Αθήνα: Νήσος.

Holloway, J. (2023B). 'Διαβάζοντας την πρώτη φράση του *Κεφαλαίου*, ή το *Κεφάλαιο* αρχίζει με τον πλούτο, όχι με το εμπόρευμα' στο Γ. Μωραΐτης & Τ. Χόλογουεη (επιμ.), *Ανοιχτός Μαρξισμός: Φετιχισμός, κρίση και άρνηση στη σύγχρονη κριτική σκέψη*. Αθήνα: Νήσος.

Horkheimer, M. (2002 [1937]).'Traditional and Critical Theory' στο M. Horkheimer. *Critical Theory: Selected Essays*. New York: Continuum.

Horkheimer, M. (1994 [1973]). 'The Authoritarian State' στο A. Arato & E. Gebhardt. *The Essential Frankfurt School Reader*. New York: Continuum.

Kelton, S. (2020). *The Deficit Myth: Modern Monetary Theory and the Birth of the People's Economy*. New York: Public Affairs.

Κοντιάδης, Ξ.Ι. (2020). *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα: Ο κόσμος μετά τον Covid-19*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Krastev, I. (2020). *Ήρθε το αύριο ή ακόμα; Πώς η πανδημία αλλάζει την Ευρώπη*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Μηνακάκης, Β. (2020). *Μετά την πανδημία COVID-19: Τι είδους κόσμο θέλουμε;*. Αθήνα: ΚΨΜ.

MacKenzie, D. (2020). *Covid-19: Η πανδημία που δεν θα έπρεπε να έχει συμβεί και πώς θα σταματήσουμε την επόμενη*. Αθήνα: Πεδίο.

Marx, K. (1990 [1867]). *Capital: A Critique of Political Economy. Volume I*. London: Penguin.

Marx, K. (1991 [1894]). *Capital: A Critique of Political Economy. Volume III*. London: Penguin.

Marx, K. & F. Engels (1976 [1846]).'The German Ideology' στο K. Marx & F. Engels. *Collected Works. Vol. 5*. London: Lawrence & Wishart.

Morin, E. (2021 [2020]). *Ας αλλάξουμε δρόμο: Τα μαθήματα του κορωνοϊού*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Neupert-Doppler, A. (2018) 'Society and Political Form' στο B. Best, W. Bonefeld & C. O'Kane (eds). *The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory*. London: Sage.

Πολίτης, Γ. (2020). *Το παράδειγμα της Ελλάδας: 16 Μαθήματα από την πανδημία*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Rickards, J. (2021 [2020]). *Η νέα μεγάλη ύφεση: Μια μελέτη για τις επιπτώσεις της πανδημίας στην οικονομία*. Αθήνα: Κάκτος.

Schwab, K. & T. Malleret (2021 [2020]). *Η μεγάλη επανεκκίνηση*. Αθήνα: Λιβάνη.

Τσουκαλάς, Κ. (2021). *Το πολιτικό στη σκιά της πανδημίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Zakaria, F. (2022 [2020]). *Δέκα μαθήματα για την εποχή μετά την πανδημία*. Αθήνα: Επίκεντρο.

ABSTRACT

Yiorgos Moraitis – Vassilis Grollios

Fetishism and negativity: Towards an examination of the post-pandemic theories from the perspective of Open Marxism

This paper examines some of the most important readings on how political societies can overcome the dominant alienation that was intensified during the recent health crisis and, thus, how the world can evolve after Covid-19 pandemic. This takes place mainly through the analysis of some important texts written for the outbreak of the health crisis. Our research draws its methodological tools from the tradition of critical theory (Marx, the first generation thinkers of the Frankfurt School), and from its intellectual descendant, the so-called path of "Open Marxism". Our position is that the post-pandemic world can be neither better nor fairer, as long as the capitalist mode of production continues to motivate the alienating social relations of power and subjugation that inevitably structure it.

Keywords: crisis, critical theory, capital, pandemic, fetishism